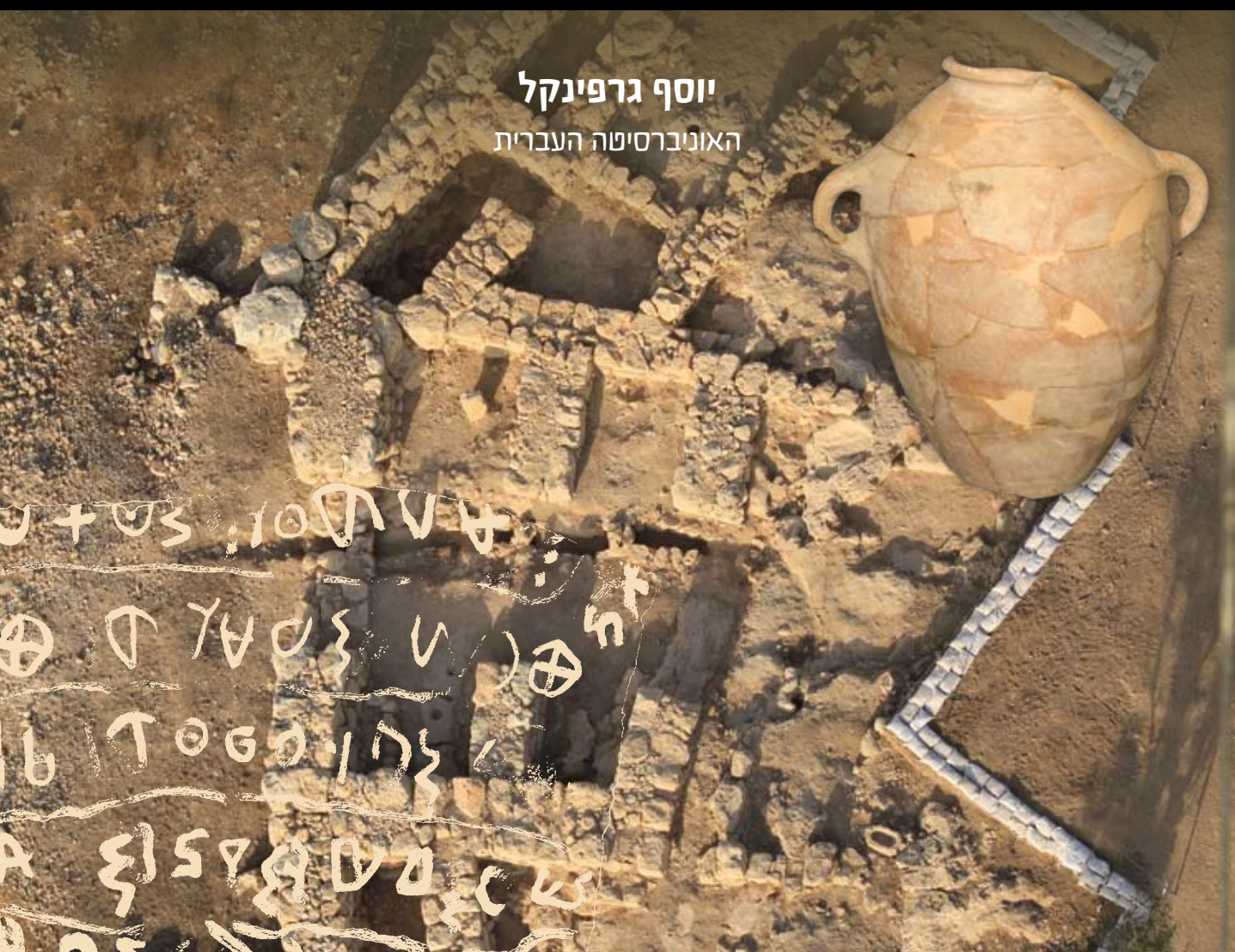

ממלכת דוד לאור הממצא בחורבת קיאפה

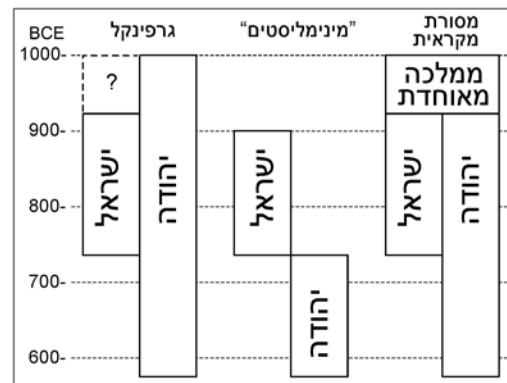
יוסף גרפינקל
האוניברסיטה העברית

אנחנו מודים לך על
העזרה שלך
בפרויקט
הזה

הקמת ממלכת יהודה

ניתן לראות שתי תפיסות בסיסיות במחקר, בשאלה כיצד קמה ממלכת יהודה. על פי המסורת המקראית, וכך גם לדעת הדורות הראשונים של חוקרים שקיבלו את המסורת המקראית כפשוטה, תחילה קמה ממלכה מאוחדת ששלטה בכל ארץ ישראל. לאחר מכן היא התפצלה לממלכת ישראל בצפון וממלכת יהודה בדרום. הממלכה המאוחדת נתפסה כגורם רב עוצמה, ויוחסה לה פעילות בנייה מאסיבית, כמו הקמת ערים מבוצרות בחצור, מגידו, גזר, תל בית מרסים, באר שבע ועוד. תיארוך שכבות מבוצרות למאה ה-10 לפסה"נ נעשה על סמך שיקולים היסטוריים, כלומר קבלת המסורת המקראית כפי שהיא, וללא תיארוך רדיומטרי או ניתוח מכלולי כלי חרס. לדעות אלו ראו למשל את עבודתיהם של אולברייט (1965), ידן (1958), אהרוני (1963), אוסישקין (1966), ב.מזר (1982), מלמט (1981), או סטייגר (2003).

במהלך שנות השמונים של המאה הקודמת התפתחו דעות אשר שללו לחלוטין את התפיסה הקודמת. לדעת החוקרים המובילים בגישה זאת דוד ושלמה כלל לא היו דמויות בשר ודם, אלא יצירי דמיון ספרותי גרידא. הם ביטלו לחלוטין את הממלכה המאוחדת, והציעו כי ממלכת ישראל התפתחה ראשונה (ולא יהודה) בתחילת המאה ה-9 לפסה"נ. רק לאחר חורבן ממלכת ישראל התפתחה ביהודה ממלכה, בשלהי המאה ה-8 לפסה"נ (איור 1). לדעות השוללות את קיומה של ממלכה ביהודה במאות 10-8 לפנה"ס, מסיבות כאלו ואחרות, ראה למשל את עבודותיהם של למקה (1988), תומפסון (1992), דוויס (1992), גיימיסון-דרייק (1991), פינקלשטיין (1996), ולהמן (2003).

איור 1. התפיסות הבסיסיות במחקר אודות התפתחות ממלכת יהודה.

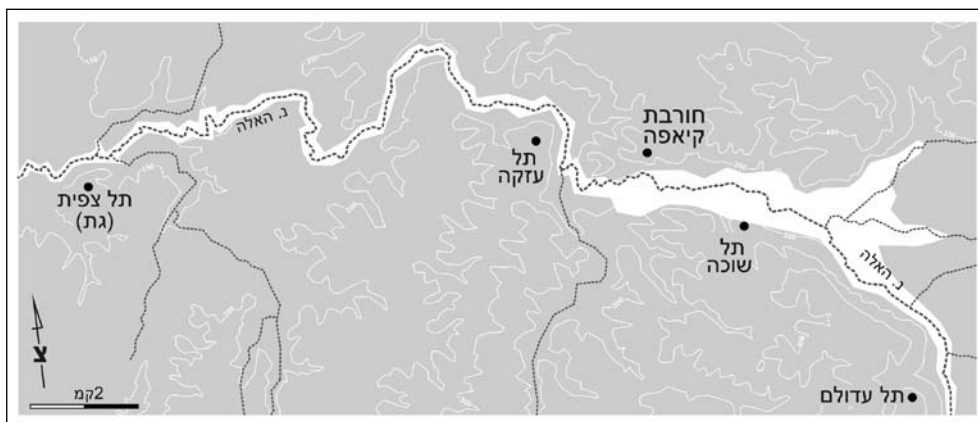
התפיסה הקיצונית שהציעה לראות בדוד ושלמה דמויות מיתולוגיות בלבד הובהרה כשגויה ב 21 לחודש יולי בשנת 1993 עם גילוי הכתובת הארמית בתל דן, המזכירה את 'בית דוד', שהצביעה בברור על דוד כדמות היסטורית וכמייסד שושלת מלוכה (בירן ונווה 1995). מאז פרסומה של כתובת זו שוב לא ניתן לשלול לחלוטין את עצם קיומו של דוד, כמלך ביהודה

והמחקר צריך להתמודד בשאלות שונות הקשורות באופי שלטונו: ממלכה עירונית או אירגון שבטי, ההיקף הגיאוגרפי של תחום השפעתו, האתרים המרכזיים, רמת הארגון המנהלי וכדומה.

אחת הבעיות המרכזיות במחקר המאה ה-10 לפסה"נ מתגלמת במונח 'ממלכה מאוחדת', כלומר שלטון מרכזי בכל ארץ ישראל ממרכז אחד, היא ירושלים. האם אכן התקיימו בימי דוד ושלמה ממלכה ריכוזית, חברה עירונית ומערך מינהלי ריכוזי, או שאורח החיים הכפרי של תקופת השופטים, במאות ה-11-12 לפסה"נ המשיך גם במאה ה-10 לפסה"נ? בויכוח זה שני צדדים המנוגדים לחלוטין זה לזה: או שהתקיימה ממלכה גדולה ששלטה ביהודה וישראל גם יחד, או שכלל לא התקיים בירושלים שלטון מרכזי. לשיטתי אין לפסול את האפשרות כי התקיימה ביהודה ממלכה מקומית, שטווח השפעתה היה מצומצם יחסית. לכן מבחינת הטרמינולוגיה, אשתמש כאן במונח 'ממלכת יהודה' ולא במונח 'ממלכה מאוחדת'.

חפירות חורבת קיאפה

חורבת קיאפה נמצאת בנ.צ. 12280/14595, בחלקה המערבי של השפלה הגבוהה ביהודה וממוקמת בראש אחת הגבעות הסוגרות על עמק האלה מצפון, בין שוכה לעזקה (איורים 2-3). מיקומה הגיאוגרפי של חורבת קיאפה בולט לעין שכן בעמק האלה עברה הדרך הראשית שהובילה מפלשת ושפלת יהודה אל אזור ההר והערים המרכזיות בו: ירושלים וחברון. כ-12 ק"מ מערבה לחורבת קיאפה נמצא תל צפית, בו שכנה גת פלשתים. במאות ה-10 וה-9 לפסה"נ הייתה גת עיר מלוכה מרכזית וגדולה, ששטחה הגיע לכ-300 דונם ויותר (מאיר ועוזיאל 2007).

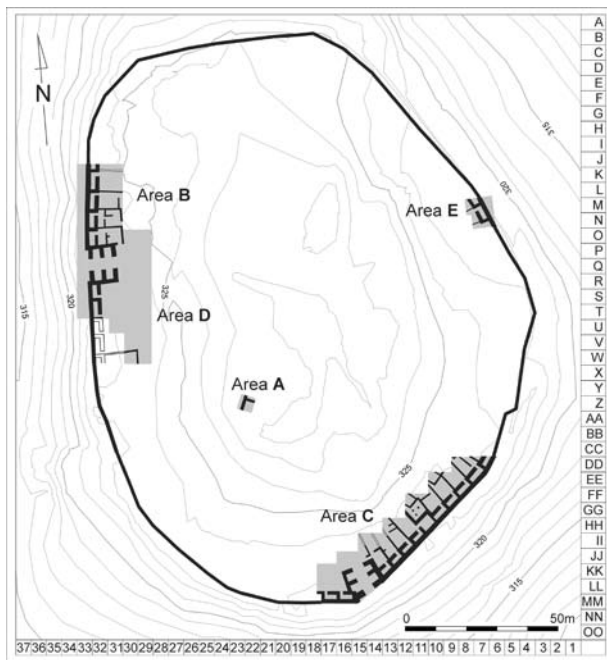
איור 2. מפת נחל האלה באזור השפלה ומיקום אתרים מרכזיים בתקופת בית ראשון.

איור 3. חורבת קיאפה: צילום אווירי של האתר בסוף עונת 2010. תוואי החומה ושני שערי העיר עמדו חשופים במשך אלפי שנים.

בחורבת קיאפה ביקרו סוקרים שונים במהלך המאה ה-19 והמאה ה-20 (לסקירת תולדות המחקר באתר ראו: גרפינקל וגנור 2008א; 2009). הסקר העיקרי בשפלה נערך על ידי יי דגן שגם סקר את חורבת קיאפה ופרסם תוכנית סכמאטית של האתר (דגן 1993; וכן גרינהוט 2001). בשנים 1997-2010 נערכו ארבע עונות חפירה בחורבת קיאפה ונחשפו כ-2400 מ"ר (גרפינקל וגנור 2009; גרפינקל, גנור והיזל 2010). בעת כתיבת שורות אלו עומדת להתחיל עונת החפירות החמישית, של קיץ 2011, ותוצאותיה כבר לא יזכו להיכלל בפרסום זה.

ההיסטוריה היישובית של האתר קצרה יחסית, וכוללת שלוש שכבות בניה עיקריות. השכבה העליונה, מהתקופה הרומית המאוחרת/הביזאנטית הקדומה, מתוארכת למאות ה-4-6 לספירה, וכוללת מצודה או ח'אן דרכים, הממוקם בחלק העליון ביותר של האתר. השכבה האמצעית מתוארכת לשלהי התקופה הפרסית וראשית התקופה ההלניסטית (בסביבות 350-270 לפסה"נ), וכוללת ישוב דליל שתושביו עשו שימוש אינטנסיבי בשרידים הקדומים יותר של תקופת הברזל. השכבה התחתונה מתוארכת לתקופת הברזל IIא, והתקיימה בשלהי המאה ה-11 לפסה"נ וראשית המאה ה-10 לפסה"נ. שלב זה כולל עיר מבוצרת והיא נבנתה ישירות על גבי סלע אם (איור 4). בחלקים גדולים של מרכז האתר עומד סלע האם חשוף על פני השטח ומעיד כי הישוב התרכז בעיקר בהיקף השטח.

איור 4. חורבת קיאפה בסוף עונת 2010: מפת האתר, מיקום שטחי החפירה ותוכנית העיר של המאה ה-10 לפסה"י. בעיר שני שערים, חומת סוגרים ומבני מגורים הצמודים לחומה וכוללים את הסוגר כחדר האחורי בכל מבנה. תוכנית עיר כזאת מוכרת גם בבית שמש, תל נצבה, תל בית מרסים ובאר שבע, כולם אתרים בתחום ממלכת יהודה.

המחקר הארכיאולוגי בחורבת קיאפה נמצא בעיצומו, וכן עיבוד הממצאים הרבים שהתגלו בחפירה. דוח חפירה סופי לשתי העונות הראשונות (2007-2008) כבר פורסם, ועתה המשלחת מתרכזת בהכנת דוח סופי לשלוש עונות נוספות (2009-2011). להלן נציג את המרכיבים העיקריים הקשורים באתר ולאחר מכן נדון בפרשנות הממצא:

1. מיקום: חורבת קיאפה נמצאת בקצה המערבי של השפלה הגבוהה, ושולטת על הכניסה לעמק האלה, הדרך הראשית מכיוון מישור החוף לגב ההר, לירושלים וחברון (איור 2).

2. ישוב חדש: העיר בחורבת קיאפה יושבת על סלע אס, ולא על תל חורבות של עיר כנענית מתקופת הברונזה המאוחרת. מדוע מיקום זה נעשה לפתע חשוב, דוקא בסוף המאה ה-11 - תחילת המאה ה-10 לפסה"י?

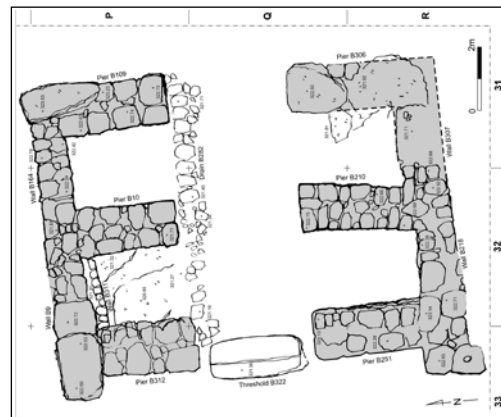
3. ביצור מאסיבי: לאתר חומת סוגרים מרשימה ביותר, ובה משולבות אבנים קיקלופיות שמשקלן מגיע עד 8 טון. עוצמת בניה כזאת לא מוכרת בערים כנעניות של תקופת הברונזה המאוחרת, וכן לא במאות אתרים קטנים מתקופת הברזל I בגב ההר (שמקובל לכנותם 'אתרי התנחלות'). גם בפלשת מסורת הבניה היא בלבנים, ולא באבן, כפי שמעידות החומות שנחשפו באשדוד, אשקלון ועקרון. ארכיטקטורה של חומות סוגרים לא מוכרת בערים הכנעניות של תקופת הברונזה המאוחרת בארץ ישראל, או באתרים פלשתיים.

4. שני שערים: באתר שני שערים, אחד במערב והשני בדרום (איורים 5-7). השערים זהים במידותיהם ולהם ארבעה תאים. זוהי הדוגמה היחידה הידועה מתקופת הבית הראשון, בישראל או יהודה, לישוב בעל שני שערים.

איור 5. חורבת קיאפה: השער המערבי בן ארבעה תאים וחומת הסוגרים בסוף עונת 2009. סף השער מורכב מאבן אחת שאורכה 3 מטר, ומשקלה כ 8 טון.

איור 6. חורבת קיאפה: תוכנית השער המערבי. לשני השערים תוכנית זהה.

איור 7. חורבת קיאפה: השער הדרומי בן ארבעה תאים וחומת הסוגרים בסוף עונת 2010. שימו לב למיקום פתחי הסוגרים: בסוגרים ממזרח לשער הפתח במזרח ובסוגרים ממערב לשער הפתח במערב. פתחי הסוגרים נמצאים תמיד בפניה הרחוקה מהשער.

5. תכנון עירוני: בתי המגורים בחורבת קיאפה צמודים לחומה ומשתלבים בה (איור 4). הסוגר מהווה את החדר האחורי בכל בית. תכנון כזה מוכר כיום בארבעה אתרים נוספים: בית שמש, תל נצבה, תל בית מרסים ובאר שבע (שילה 1978, הרצוג 1997). כל האתרים הללו מתוארכים לתקופת הברזל II וממוקמים בדרום הארץ, בממלכת יהודה. מבחינת התיארוך חורבת קיאפה קדומה מכולם, ומעידה כי תפיסה תכנונית זאת גובשה כבר בסוף המאה ה-11 לפסה"נ. חומות סוגרים מוכרות גם באתרים צפוניים, כמו חצור וגזר, אך שם הן עומדות חופשי ואינן צמודות לבתי העיר.

6. כלי חרס: מכלול כלי החרס המקומיים פשוט יחסית וכולל מספר קטן של טיפוסים: קערה רדודה מעוגלת, קערה רדודה מזווה, קדרה שחלקה העליון מתכנס ולה 2-6 ידיות, פכית פשוטה, פכית שחורה, פך פשוט, פך מסננת, סיר בישול בעל שפה מתכנסת, טס אפיה, וקנקן אגירה שבדרך כלל הוטבעה טביעת אצבע על אחת מידייתיו (קאנג וגרפינקל 2009א). רוב הכלים אינם מעוטרים. לעיתים נדירות מופיע חיפוי אדום על קערה או פך, ולעיתים על החיפוי האדום מופיע גם מירוק יד פרוע.

7. ייצור מרוכז של קנקנים וסימון ידיותיהם: בחורבת קיאפה נתגלו עשרות קנקני אחסון, ובדרך כלל אחת או יותר מהידיות מסומנת בטביעת אצבע. באתר התגלו עד סוף עונת החפירות של שנת 2010 כ-330 ידיות כאלו (איורים 8-9). בבדיקות פטרוגרפיות הובהר כי כל הקנקנים נעשו באותו מקום, בסמיכות לאתר (בן-שלמה 2009).

איור 8. חורבת קיאפה: קנקני אגירה נמצאו בכמויות גדולות בכל אחד ממבני המגורים שנחפרו באתר.

איור 9. חורבת קיאפה: ידיות קנקנים שבהן הוטבעה לפני הצריפה טביעת אצבע. זוהי תחילתה של מסורת ארוכה הממשיכה ביהודה עד התקופה ההלניסטית (טביעות 'למלך', טביעות ורדה, טביעות 'יהד' וטביעות כוכב מחומש).

8. תזונה והכנת מזון: באתר התגלו אלפי עצמות בעלי חיים, הכוללות עז, כבש ובקר. לא נמצאו כלל עצמות חזירים (קהתי 2009). כמעט בכל מבנה נמצא טס אפיה, קערה רדודה שצידה הפנימי, שנמצא מפוייח, מעיד כי הקערה הונחה על אש פתוחה. הצד החיצוני מחוספס ועליו הניחו בצק.

9. מסחר וקשרים: באתר נתגלו ממצאים המעידים על יבוא פריטים מטווחים שונים:

א. מטווח של 10-20 ק"מ יובאו מפלשת כלי חרס ממשפחת כלי אשדוד, המצטיינים בעיטור הכולל חיפוי פני הכלי באדום וצביעת פסים אופקיים בלבן ושחור (קאנג וגרפינקל 2009). אלו כלים קטנים יחסית, שנפחם מגיע עד 2 ליטר, ונראה שהביאו בהם מוצרים מיוחדים, כמו בשמים, תרופות, או משקאות מיוחדים.

ב. מטווחים של 100-150 ק"מ יובאו כלי בזלת. אלו כוללים מצד אחד פריטים פשוטים כמו אבני שחיקה ולוחות שחיקה. מצד שני נמצאו קערה עשויה בקפידה ומלוטשת, וכן מזבח בזלת מעוטר בדגם צמחי.

ג. יבוא קיפרי: נתגלו באתר מספר פכיות חרס שמוצאן בקפריסין. הכלים מעוטרים בצביעת פסים שחורים ומעגלים קונצנטריים על רקע לבן. לא נתגלו באתר כלים ממשפחת שחור על אדום האופייניים לשלהי המאה ה-10 לפסה"נ (שרייבר 2003).

10. כתב: באתר התגלה אוסטרקון ובו חמש שורות הכוללות כ-70 אותיות. סגנון הכתיבה של האותיות ארכאי, במסורת הכתיבה הכנענית (הידועה גם בכינוי 'פרוטו-כנענית'). פענוח הכתובת קשה, וחלק גדול מהכתוב אינו ברור. בכתובת מופיעות מילים כגון: 'אל תעשי', 'שפטי', 'עבדי', 'אלי', 'בעלי ו'מלך' (איור 10). לדעת האפיגרף חגי משגב, בהסתמך על המילה 'תעשי' (לעשות), לשון הכתובת היא עברית (משגב ואחרים 2009א, 2009ב, וראה גם אחיטוב 2009, דמסקי 2009, וירדני 2009). זוהי הכתובת הארוכה ביותר שיש לנו מהמאות 12-9 לפסה"נ באזור.

איור 10. ציור האוסטרקון (כתובת בדיו על חרס) מחורבת קיאפה בידי עדה ירדני. באוסטרקון חמש שורות וכשבעים אותיות. נראה שיש לקרוא אותו משמאל לימין. הבנת הכתוב קשה, אבל ניתן להציע את הקריאות הבאות: בשורה הראשונה "אל תעש ועבד א...", בשורה השניה מופיעה המילה "שפט" פעמיים, בשורה השלישית מופיעה המילה "בעל", בשורה הרביעית מופיעות המילים "נקם" ו"מלך". קשה למצוא מילים ברורות בשורה החמישית.

11. פולחן אנאיקוני: בחורבת קיאפה נחשף מבנה ובו חדר פולחן. הממצא כלל שתי מצבות אבן, מזבח בזלת, כלי נסך מחרס, אגן אבן, ספסל, מתקן ניקוז לנוזלים המתחבר לתעלה במבנה סמוך, חותם וחרפושית. לא נתגלו כלל צלמיות אדם או צלמיות בעלי חיים, המוכרים לעיתים קרובות באתרי פולחן. חדרי פולחן במבני מגורים מוכרים במאות ה-11 וה-10 גם בתל קירי (בן-תור ופורטוגלי 1987: 82-90, תוכנית 29), מגידו (לאוד 1948: 44-46) ולכיש (אהרוני 1975: 26-32). גם בכל המבנים הללו לא נמצאו צלמיות אדם או בעלי חיים.

12. תיארוך: גיל האתר נקבע באופן רדיומטרי, על סמך מדידות גיל של האיזוטופ פחמן 14 בחרצני זיתים. גיל האתר הוא משלהי המאה ה-11 וראשית המאה ה-10 לפסה"נ.

13. סוף הישוב: האתר נחרב באופן פתאומי כפי שמעידים מאות פריטים שנמצאו על הרצפות או במפולות המבנים: כלי חרס, כלי אבן, כלי מתכת, חרפושיות וחותרמות. מי הרס את האתר?

14. נטישת המקום: לאחר החורבן המקום ניטש ולא היה מיושב מחדש, עד שלהי התקופה הפרסית. מדוע לא הקימו התושבים את האתר מחדש, ולא נוסד בו תל מרובה שכבות?

ייחודיות האתר בזמן קיומו

כיצד ניתן לפרש את מגוון התופעות שנתגלו בחורבת קיאפה? נראה שהאתר שונה מכל מה שהיה מוכר עד תקופתו. להלן נשווה בקצרה את חורבת קיאפה לאתרים כנעניים של תקופת הברונזה המאוחרת, אתרים פלשתיים, או אתרי תקופת הברזל I בגב ההר.

אתרים כנעניים: ערי תקופת הברונזה המאוחרת בארץ ישראל בכלל, ובאזור השפלה בפרט, כמו גזר או לכיש, התקיימו מאות שנים, וישבו על ערים קדומות של תקופת הברונזה הקדומה והתיכונה. אלו היו ערי מדינה שבהן נבנו ארמונות ומקדשים לצד מבני מגורים. המקדשים גדולים ומפוארים, ומצטיינים בעושר של ממצאים, כמוכר למשל בשני מקדשי לכיש, מקדש החפיר והמקדש על התל. בערי תקופת הברונזה המאוחרת אין תכנון עירוני ברור שנכפה על האתר עם בנייתו, אלא מדובר בהתפתחות אורבנית רציפה שנמשכה מאות בשנים. חורבת קיאפה מציגה תפיסה עירונית חדשה לגמרי, עם תכנון עירוני הכולל חומת סוגרים ובתי מגורים צמודים לחומה. תופעה זאת אינה מוכרת באף אתר כנעני. בערים הכנעניות לא היה נהוג לסמן קנקני אגירה באופן שיטתי על ידי הטבעת טביעה מזהה בידויותיהם.

פלשת: חורבת קיאפה שונה מהאתרים הפלשתיים בני המאות 10-12 לפסה"נ, כפי שמוכר באשדוד, אשקלון, עקרון, גת או תל קסילה. בפלשת היה נהוג לאכול חזיר ואילו טסי אפיה לא היו בשימוש. בחורבת קיאפה אין כלל עצמות חזיר, ובכל בית נמצא טס אפיה. באתרי פולחן בפלשת נמצאה איקונוגרפיה ייחודית, כפי שמוכר בתל קסילה ובנחל פטיש (עי' מזר 1980, נחשוני 2009), הכוללת דמויות אדם ובעלי חיים. בחורבת קיאפה לעומת זאת, בחדר הפולחן לא נמצאו כלל דמויות אדם או בעלי חיים. בפלשת לא היה נהוג לסמן קנקנים על ידי הטבעת הידיות.

מנהגי האכילה והכנת מזון מצד אחד ואופי הפולחן מצד שני, מראים בברור כי חורבת קיאפה לא הייתה מאוכלסת על ידי תושבים פלשתיים. ברור שההצעה לראות בחורבת קיאפה אתר פלשתי, שהועלתה בטרם פורסם דוח החפירה הראשון, חסרת כל בסיס.

'אתרי התנחלות': מאות אתרי התנחלות מוכרים בארץ ישראל בגב ההר. באחדים מהם אף נערכו חפירות ארכיאולוגיות, כמו בגילה או עיזבת צרטה. אלו אתרים קטנים יחסית, ששטחם נע בין 3 ל-5 דונם בדרך כלל. יש להם אופי כפרי, ללא חומה וללא שערים. ברור שחורבת קיאפה, ששטחה 23 דונם ולה ביצורים מאסיביים, אינה אתר מסוג זה. באתרים אלו לא היה נהוג לסמן באופן שיטתי קנקני אגירה.

ברור מסקירה קצרה זאת שאין לראות באתר של חורבת קיאפה ישוב פלשתי או כנעני, או ישוב של תקופת הברזל I. יש כאן בברור התפתחות חדשה בארכיאולוגיה של ארץ ישראל. ואכן, המקבילות הדומות ביותר לאופי האתר מבחינת אופי הביצור (חומת סוגרים) תכנון עירוני (בתים צמודים לחומה), גודלו (20-30 דונם), והטבעת ידיות קנקנים (קנקני 'למלך') מוכרים היטב באתרים מאוחרים יותר של המאות ה-9-8 לפסה"נ בממלכת יהודה, בבית שמש, תל נצבה, תל בית מרסים ובאר שבע. מכאן שהעיר המבוצרת בחורבת קיאפה אינה אתר מסוג האתרים שהיו מוכרים קודם זמנה, אלא היא תופעה חדשה, המוכרת אחר כך גם באתרים רבים אחרים. חורבת קיאפה מסמנת את הופעתו של עידן חדש בהיסטוריה של ארץ ישראל. כיוון שהאתרים בהם מוכרים המאפיינים המופיעים לראשונה בחורבת קיאפה הם ישובים מובהקים של ממלכת יהודה, אין מנוס מהמסקנה כי חורבת קיאפה אף היא שייכת לממלכת יהודה. התיארוך הרדיומטרי של האתר, לראשית המאה ה-10 לפסה"נ, משייך אותה לראשית תקופת המלוכה ביהודה. כיוון שהתאריכים נופלים בשליש הראשון של המאה ה-10 לפסה"נ, הרי מדובר ממש על ימי דוד המלך.

על פי המסורת המקראית דוד מלך בחברון שבע שנים ואחר כך עבר לירושלים. בשני אתרים אלו לא נתגלו שכבות ארכיאולוגיות ברורות שניתן לתארכן בברור לשליש הראשון של המאה ה-10 לפסה"נ. ייתכן שחלק מהמבנים שהוצע לייחס לתקופה זאת בירושלים (ימבנה האבן המדורג', ימבנה האבן הגדול' ('ארמון דוד')) אכן נבנו בשלב זה, אלא שהמחקר עדין לא הצליח להוכיח זאת באופן חד משמעי, בעזרת תיארוך רדיומטרי. למגוון דעות בנידון ראו ע' מזר (2006), א' מזר (2007), אוסישקין (2003), פינקלשטיין ואחרים (2007). לא כאן המקום להרחיב בויכוח זה, אך גם אם מבנים אלו נבנו בתחילת המאה ה-10 לפסה"נ, אין בהם שכבות חורבן עשירות בממצאים, ולא ניתן ללמוד מהם כיצד נראו כלי החרס, כלי מתכת, כלי האבן, או שאר ההיבטים של חיי התקופה. במצב המחקר כיום, חורבת קיאפה מספקת את הנתונים העיקריים להבנת התרבות החומרית ביהודה בשלב הראשון של הקמתה.

המצב הגיאוגרפי-פוליטי בעמק האלה

חורבת קיאפה נהרסה באופן פתאומי, כפי שמעידים מאות כלי חרס, עשרות כלי מתכת וממצאים מיוחדים אחרים שנתגלו על רצפות המבנים. אם המקום היה ניטש בצורה מסודרת הרי התושבים היו לוקחים את רכושם עימם, ובמיוחד כלי ברונזה וברזל, שהיו בודאי חפצים יקרים מאוד בתקופתם. כאן מתעוררות שתי שאלות: כמה זמן התקיימה חורבת קיאפה, ומי הרס אותה. להערכת משלחת החפירות חורבת קיאפה התקיימה כמה עשרות שנים בודדות בלבד, ונהרסה זמן קצר לאחר שנבנתה. זאת כיוון שלא נתגלו במבנים השונים שחשפנו עדויות להרמת רצפות, או בניית קירות ומתקנים האחד על השני, תופעות הנוצרות במקום בו מתגוררים כמה דורות. כמו כן יש לציין שבכל מרכז האתר עומד סלע אם חשוף, המעיד שבמרכז חורבת קיאפה לא ניבנו כלל בתים. אם העיר הייתה מתקיימת פרק זמן ממושך, הרי גם מרכז האתר היה נבנה בהדרגה ולא נותר ריק. באשר לגורם שהחריב את האתר נראה כי 'החשוד העיקרי' היא גת פלשתים הממוקמת רק 12 ק"מ ממערב לחורבת קיאפה, עיר שגודלה בתקופה זאת הגיע לכ-300 דונם ויותר. אכן המסורת המקראית מתארת סכסוכי גבול רבים באזור עמק האלה בדיוק בפרק הזמן של סוף המאה ה-11 והמאה ה-10 לפסה"נ. אין זו מקריות שחורבת קיאפה, הממוקמת על הגבול מול גת, נהרסה זמן קצר לאחר שהוקמה.

עמק האלה שימש כתוואי הדרך הראשית ממישור החוף ופלשת אל גב ההר, אל ירושלים וחברון. כאן היה איזור הגבול בין ממלכת גת בשפלה וממלכת יהודה שקמה הגב ההר. בשל החשיבות הגיאופוליטית של המקום נבנתה בו עיר מבוצרת, ששלטה על הכניסה לממלכה ועל הדרך הראשית המובילה למרכז השלטון בהר.

לאור חשיבותה של חורבת קיאפה נשאלת השאלה אם היא מוזכרת במקרא בפרקים המתארים את תקופת ראשית המלוכה ביהודה. אנו מציעים לזהות את האתר כשערים המקראית בהתבסס על שלושה מרכיבים: מיקום, כרונולוגיה ומהות השם (טבלה מס' 1). שערים מוזכרת באזור עמק האלה, בתקופת דוד, ופירוש השם "שני שערים". חורבת קיאפה נמצאת בעמק האלה, מתוארכת לתחילת המאה ה-10 לפסה"נ ויש באתר שני שערים (גרפינקל וגנור 2008ב).

טבלה מס' 1: השוואת הנתונים המקראיים אודות העיר שערים והממצא הארכיאולוגי

משמעות השם	כרונולוגיה	מיקום	שערים המקראית
שני שערים	ימי דוד	סביבות עמק האלה	שערים המקראית
באתר שני שערים	974-1050 לפסה"נ	צמוד לעמק האלה	חורבת קיאפה

ממלכת יהודה בראשיתה

מהנתונים המצטברים מחפירות חורבת קיאפה מצטייר אופי התרבות החומרית, ובעיקר מכלול כלי החרס, של פרק הזמן הקשור בשלב הראשון של הקמת ממלכת יהודה. כאן נשאלת השאלה: באילו אתרים נוספים, ובאלו שכבות ישוב, נמצאו כלי חרס דומים? לא כאן המקום להיכנס לדיונים קראמיים מפורטים, והמסקנות העיקריות ממחקר כזה מוצגות בטבלה 2. למרות שחפירות ארכיאולוגיות נערכו באתרים רבים ביהודה מזה עשרות בשנים, הרי שכשבאים לבדוק את הנתונים אודות המאות ה-10-9 לפסה"נ אנו עומדים לפני שוקת שבורה. מעט מאוד ידוע על שלבים קדומים אלו, והמחקר המודרני נמצא כאן רק בתחילת דרכו.

טבלה 2: חלוקת תקופת הברזל II א ביהודה ובשפלה לשלושה שלבים כרונולוגיים, ומאפיינים בולטים של כל שלב.

שלב תרבותי במסגרת תקופת הברזל II א	מאפיינים תרבותיים	אתרים
שלהי המאה ה-11 ותחילת המאה ה-10 לפסה"נ	חיפוי אדום ומירוק פרוע נדירים. כתב ארכאי (כנעני). יבוא קיפרי של כלים בסגנון 'צבוע לבן'. כלי אשדוד קדומים.	חורבת קיאפה, חורבת דוארה, בית שמש שכבה 4, ערד שכבה XII, באר שבע שכבה VII
מחצית שניה של המאה ה-10 ותחילת המאה ה-9 לפסה"נ	מירוק פרוע נפוץ ומאורגן על קערות בדגמים גיאומטריים. כתב פניקי-עברי קדום. יבוא קיפרי של כלים בסגנון 'שחור על אדום'.	בית שמש שכבה 3, לכיש שכבה V, תל זית
אמצע וסוף המאה ה-9 לפסה"נ	מירוק פרוע וחיפוי אדום נפוצים מאוד כלי אשדוד מאוחרים	תל צאפי שכבה IV, לכיש שכבה IV.

בעקבות חפירות חורבת קיאפה ניתן עתה לתארך באופן ברור את הישוב המבוצר בחורבת דוארה ששטחו 5 דונם. אתר זה נחפר במשך שלוש עונות ונחשף בו שלב אחד של ישוב מבוצר

בחומה כפולה ובתי ארבעת מרחבים (פינקלשטיין 1990). החופרים לא עמדו על ייחודו של האתר, ואף הציעו שהתקיים כמה מאות שנים. אבל עתה, בעקבות חפירות חורבת קיאפה, והופעת כלי חרס דומים בשני האתרים, ברור שהם התקיימו במקביל. מעניין ששני האתרים נבנו על סלע אם ואינם יושבים על חורבות עיר כנענית. שניהם מסמנים התחלת תקופה חדשה בארכיאולוגיה ובהיסטוריה של ארץ ישראל, הופעת ממלכת יהודה. נראה כי יש לייחס חשיבות למיקומם של אתרים אלו: חורבת דוארה נמצאת במרחק של כחצי יום הליכה מירושלים לכיוון צפון-מזרח וחורבת קיאפה נמצאת במרחק של כיום הליכה לכיוון דרום-מערב. ייתכן ששניהם מסמנים את גבולות הממלכה, חורבת קיאפה במערב וחורבת דוארה בצפון-מזרח.

על פי מכלולי כלי החרס ברור כי במקביל ליישובים המבוצרים בחורבת קיאפה וחורבת דוארה, אתרים אחרים בשפלת יהודה או בנגב היו עדין כפרים פרוזים, כמו שכבה 4 בתל בית שמש (בונימוביץ ולדרמן 2008), שכבה XII בערד או שכבה VII בבאר שבע. כמו כן מעיד ניתוח כלי החרס שבשלב זה אתרים רבים, כמו לכיש או תל בית מרסים, כלל לא היו מיושבים. נראה שחורבת קיאפה מסמנת את הגבול הדרומי-מערבי של התחום העירוני בממלכת יהודה. מסקנה זאת מבהירה מבחינה גיאוגרפית כי בראשיתה הייתה ממלכת יהודה העירונית איזור מצומצם יחסית בגב ההר וחלק קטן בשפלה. יש לראות בתחום זה את הגרעין ההיסטורי הקדום של ראשית הממלכה. בשלבים מאוחרים יותר, באופן הדרגתי, במחצית השנייה של המאה ה-10 ובמהלך המאות ה-9 וה-8 לפסה"נ, הוקמו ערים בצורות גם באתרים דרומיים יותר, כמו לכיש, תל בית מרסים, באר שבע, תל עירא וערד. ברור אם כן כי ממלכת יהודה התפתחה באופן הדרגתי, לאורך מאות שנים, ולא מדובר בהופעה פתאומית של חברה עירונית. האתגר הגדול של המחקר הארכיאולוגי הוא לקבוע באופן מדויק מתי נוסדו היישובים המבוצרים הראשונים באתרים של לכיש, תל בית מרסים, באר שבע וערד. רק כך ניתן יהיה לשחזר בוודאות את ההיסטוריה היישובית, דמוגרפית וכלכלית של הממלכה.

לאור הנתונים שהצטברו עד כה ניתן לקבוע את המאפיינים הבאים אודות ממלכת יהודה בראשיתה:

עיר ודמוגרפיה: הערים של ראשית תקופת הברזל II היו קטנות במיוחד. גודלה של חורבת קיאפה 23 דונם, וגודלה של חורבת דוארה 5 דונם בלבד. כך גם האתרים הקדומים בממלכת ישראל, שגם אם תאריכם שנוי במחלוקת, הם משקפים מצב דומה: שכבה X בחצור כללה רק חלק מצומצם של התל הגבוה, ובגזר חומת הסוגרים תפסה רק חלק קטן מהאתר (לשחזור אפשרי ראו: הרצוג 1997: איור 5.17). רק בשלבים מאוחרים יותר נבנו אתרים גדולים, כמו שכבה III בלכיש ששטחה כ-75 דונם.

אחת הטענות העיקריות המוצגות כתימוכין לסברה שיהודה לא הייתה מיושבת במאות ה-10-9 לפסה"נ, היא שהסקרים השונים באזור לא דיווחו על ישובים מפרק זמן זה. גם חורבת קיאפה נסקרה בעבר אבל לא זוהה בה ישוב מהמאה ה-10 לפסה"נ. אם כך פני הדברים באתר העומד חשוף עם חומותיו ושעריו, כאשר שרידי המאה ה-10 לפסה"נ מכוסים רק בשכבה הלניסטית דקה, הרי שבתלים מרובי שכבות אין כל סיכוי ששכבה כזאת תבוא לידי ביטוי בסקר פני שטח. מכאן שאין לקבל את מסקנות הסקרים כשבאים לדון במצב היישובי של יהודה במאה ה-10 לפסה"נ.

ארגון חברתי: מבני המגורים בחורבת קיאפה מסודרים בהיקף האתר, צמודים לחומה וכל מבנה משתמש בסוגר אחד. האחידות בגודל המבנים מעידה שאין כאן הבדלי מעמדות מנקרי עיניים. נראה כי בשלב הראשון לקיומה עדיין לא התפתחו ביהודה מעמדות כלכליים ברורים. אין לנו עדויות להצטברות עושר בידי חלק קטן מהאוכלוסייה (על תהליכים אלו ראו: פאוסט 2005), וזאת בניגוד למצב בסוף ימי הבית הראשון, תקופה שממנה נתגלו בירושלים קברים מפוארים, ומנחות קבורה עשירות, המעידות על קיומו של מעמד אצולה.

מערך כלכלי: הכלכלה בשלב זה הייתה מוגבלת בעיקר לייצור חקלאי של מזון, על ידי עיבוד שדות ורעה. ייצור על ידי בעלי מלאכה מתמחים כלל קדרות ומטלורגיה. בחורבת קיאפה נתגלו כמה עשרות כלי מתכת, מברונזה ומברזל, כולל כורית עם סיגי נחושת. יבוא מוצרי מותרות היה מוגבל וכלל כלי אשדוד מפלשת ושתי פכיות מקפריסין. כלי יבוא אלו יכלו להכיל בשמים, או אולי תרופות.

מינהל: כבר בשלב הראשון של ממלכת יהודה גובשה התפיסה של ייצור מרכזי של קנקנים והטבעת ידיותיהם. נראה כי הקנקנים נמסרו ריקים לאוכלוסייה הכפרית, והוחזרו מלאים בתוצרת חקלאית. זהו מערך של גביית מיסים הפותר את בעיות האיסוף, ההובלה והאחסון. מערך זה המשיך לשמש ביהודה מאות בשנים, כפי שמעידים קנקני 'למלך' של המאה ה-8 לפסה"נ, קנקני ורדה של המאה ה-7 לפסה"נ, קנקני 'יהד' במאות ה-5-4 לפסה"נ וקנקנים עם טביעת כוכב מחומש מהתקופה ההלניסטית.

כתיבה: האוסטרקון האחד מחורבת קיאפה מספק אמנם רק מידע מוגבל על היבט זה, אך הוא מעיד כי הייתה מסורת של כתיבה גם באתר הנמצא בשולי הממלכה, ולא רק בעיר הבירה בירושלים. לשם השוואה ראוי לציין כי במרבית האתרים של ממלכת ישראל המפוארת, כמו מגידו, חצור, דן, תל פרעה צפון, בית שאן או תל רחוב, לא נתגלו עדויות משמעותיות לכתיבה במאות ה-8-9 לפסה"נ. מעט הכתובות הידועות הן לכל היותר חריטה של שם על כלי חרס (ראו למשל, ע' מזר 2003).

סיכום

חפירות חורבת קיאפה מעידות על קיומה של עיר בעלת מאפיינים ברורים של ממלכת יהודה, בשפלת יהודה, עיר שהתקיימה בסוף המאה ה-11 ותחילת המאה ה-10 לפסה"נ. נתונים חדשים אלו משנים לחלוטין את הידע אודות המאה ה-10 לפסה"נ בדרום ארץ ישראל ויוצרים בסיס חדש לכל דיון בשאלות הקשורות לראשיתה של ממלכת יהודה.

בשלב זה של המחקר לא ניתן להציג תמונה ברורה על ממלכת דוד שכן אין לנו נתונים ברורים מתחילת המאה ה-10 לפסה"נ בשתי הערים המרכזיות הנזכרות במסורת המקראית בהקשר לשלטונו: חברון וירושלים. דבר דומה, למשל, מוכר בערים צור וצידון, שבהן ישוב מתמשך לאורך אלפי שנים, אינו מאפשר חפירות בשכבות הקדומות של תקופת הברזל, ואין בידנו מידע ארכיאולוגי על התרבות הפניקית בשני מרכזים חשובים אלו. למרות זאת, אין איש הטוען שלא התקיימה תרבות פניקית.

בעקבות חפירות חורבת קיאפה, והכרת אופי כלי החרס של שלהי המאה ה-11 וראשית המאה ה-10 לפסה"נ, ברור שהשלב הכרונולוגי והתרבותי הקשור בממלכת דוד לא היה מוכר למחקר המודרני. כיום ניתן להצביע על שני ישובים מבוצרים: חורבת קיאפה וחורבת דוארה, שיחד עם ירושלים וחברון היו את הגרעין העירוני של הממלכה. בנוסף היו בודאי אתרים קטנים ופרוורים, חלקם בין המרכזים העירוניים, וחלקם בדרום, עד ערד ובאר שבע, ללא מערך עירוני מקביל.

אמנם הממצא הארכיאולוגי אינו מעיד על 'מעצמה' גדולה בכל הלבנט, מנחל מצרים ועד נהר הפרת, אבל חפירות חורבת קיאפה מאפשרות לקבוע בוודאות כי בסוף המאה ה-11 לפסה"נ נוסדה ביהודה ממלכה ששלטה על חלקים בגב ההר ובשפלה. ממלכה שמטבע הדברים התארגנה תחילה בהיקף גיאוגרפי מצומצם יחסית, ובמשך זמן קיומה התבססה והרחיבה את שלטונה. האתגר הגדול של המחקר המודרני הוא לזהות את התהליכים שהתקיימו בממלכת יהודה לאורך 400 שנות קיומה בהיבטים מגוונים: ההתפתחות היישובית, הדמוגרפיה, הכלכלה, טכנולוגיה, התפתחות הפולחן ומסורות הכתיבה. זאת יש לעשות בעבודת שטח בכלים ארכיאולוגיים. תיאוריות המתבססות אך ורק על העדר ממצאים ועל שלילה מוחלטת של המסורת המקראית לא יקדמו את מחקר ממלכת יהודה, ואין בהן אלא בזבוז זמן לכותבים ולקוראים גם יחד.

ביבליוגרפיה

אהרוני 1963

י' אהרוני, ארץ ישראל בתקופת המקרא, ירושלים.

אהרוני 1975

Y. Aharoni, *Investigations at Lachish: The Sanctuary and the Residency (Lachish V)*, Tel Aviv.

אולברייט 1965

ו.פ. אולברייט, הארכיאולוגיה של ארץ-ישראל, תל אביב.

אחיטוב 2009

ש' אחיטוב, 'הכתובת מחורבת קיאפה: הערות והארות ג', ד' עמית, ג', ד', שטיבל וא' פלג-ברקת (עורכים), חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה ג', ירושלים: 130-132.

אויסישקין 1966

D. Ussishkin. King Solomon's Palace and Building 1723 in Megiddo, *Israel Exploration Journal* 16:174-186.

אויסישקין 2003

D. Ussishkin, Solomon's Jerusalem: The Text and the Facts on the Ground, A. G. Vaughn and A.E Killebrew (eds.), *Jerusalem in Bible and Archaeology: The First Temple Period*, Atlanta: 103-115.

בונימוביץ ולדרמן 2008

S. Bunimovitz, and Z. Lederman, Beth-Shemesh, E. Stern (ed.), *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*, Vol 5, Jerusalem: 1644-1648.

בירן ונוה 1995

A. Biran and J. Naveh, The Tel Dan Inscription, A New Fragment, *Israel Exploration Journal* 45:1-18.

בן-שלמה 2009

D. Ben-Shlomo, Petrographic Analysis of Iron Age Pottery, Y. Garfinkel and S. Ganor, *Khirbet Qeiyafa Vol. 1. Excavation Report 2007-2008*, Jerusalem: 161-173.

בן-תור ופורטוגלי 1987

A. Ben-Tor and Y. Portugali, *Tell Qiri: A Village in the Jezreel Valley*, (Qedem 24), Jerusalem.

גיימיסון-דרייק 1991

D. W. Jamieson-Drake, *Scribes and Schools in Monarchic Judah*, Sheffield.

גרניהוט 2001

צ' גרניהוט, תכנית מתאר מחוזית 01/30: נספח ארכיאולוגי: 117-115.

גרפינקל וגנור 2008א

י' גרפינקל וס' גנור, 'חורבת קיאפה - עיר מבוצרת בגבול פלשת ויהודה בראשית תקופת הברזל II, ד' עמית וג' ד' שטיבל (עורכים), חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה ב', ירושלים: 133-122.

גרפינקל וגנור 2008ב

Y. Garfinkel and S. Ganor, Khirbet Qeiyafa: Sha'arayim, *Journal of Hebrew Scriptures* 8: Article 22.

גרפינקל וגנור 2009

Y. Garfinkel and S. Ganor, *Khirbet Qeiyafa Vol. 1. Excavation Report 2007–2008*, Jerusalem.

גרפינקל ואחרים 2010

Y. Garfinkel, S. Ganor and M. Hasel, The Contribution of Khirbet Qeiyafa to our Understanding of the Iron Age Period, *Strata: Bulletin of the Anglo-Israeli archaeological Society* 28: 39-54.

דגן 1993

י' דגן, 'סקר מפות בית שמש ונס הרים', חדשות ארכיאולוגיות 100: 81-80.

דיוויס 1992

P. R. Davies, *In Search of "Ancient Israel"*, Sheffield.

דמסקי 2009

א' דמסקי, 'הכתובת האניגמטית מחורבת קיאפה: צורתה וסוגתה: הערות והארות ב'', ד' עמית, ג' ד' שטיבל וא' פלג-ברקת (עורכים), חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה ג', ירושלים: 129-126.

הרצוג 1997

Z. Herzog, *Archaeology of the City: Urban Planning in Ancient Israel and Its Social Implications*, Tel Aviv: 236–249.

ידין 1958

Y. Yadin, Solomon's City Wall and Gate at Gezer, *Israel Exploration Journal* 8: 80-86.

ירדני 2009

ע' ירדני, 'הכתובת מחורבת קיאפה: הערות והארות א', ד' עמית, ג' ד' שטיבל וא' פלג-ברקת (עורכים), חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה ג', ירושלים: 125-124.

לאוד 1948

G. Loud, *Megiddo II. Seasons of 1935–39*, (Oriental Institute Publications 62), Chicago.

להמן 2003

G. Lehmann, The United Monarchy in the Countryside: Jerusalem, Judah and the Shephelah during the 10th Century B.C.E., A. G. Vaughn and A. E. Killebrew (eds.), *Jerusalem in Bible and Archaeology*, Atlanta: 117-164.

למקה 1988

N. P. Lemche, *Ancient Israel: A New History of Israelite Society*, Sheffield.

מאיר ועוזיאל 2007

A. M. Maeir and J. Uziel, A Tale of Two Tells: A Comparative Perspective on Tel Miqne-Ekron and Tell es-Safi/Gath in Light of Recent Archaeological Research, A. Ben-Tor et al. (eds.), *Up to the Gates of Ekron, Essays on the Archaeology and History of the Eastern Mediterranean in Honor of Seymour Gitin*, Jerusalem: 29-42.

מזר א' 2007

E. Mazar, *The Excavations in the City of David in 2005 (the Visitors Center)*, Jerusalem.

מזר ב' 1982

ב' מזר, ימי דויד ושלמה, א' מלמט (עורך), ימי המלוכה - היסטוריה מדינית, ירושלים: 81-62.

מזר ע' 1980

A. Mazar, *Excavations at Tell Qasile Vol. 1. The Philistine Sanctuary: Architecture and Cult Objects*, (Qedem 12), Jerusalem.

מזר ע' 2003

A. Mazar, Three 10th-9th Century B.C.E. Inscriptions from Tel Rehov, C. C. den Hertog, U. Hübner and S. Münger, (eds.), *Saxa loquentur, Studien zur Archäologie Palästinas/Israels, Festschrift für Volkmar Fritz zum 65*: 171-184. Münster: Ugarit-Verlag.

מזר ע' 2006

A. Mazar, Jerusalem in the 10th Century B.C.E.: The Glass Half Full, Y. Amit, et al. (eds.), *Essays on Ancient Israel in Its Near Eastern Context: A Tribute to Nadav Na'aman*, Winona Lake: 255-272.

מלמט 1981

א' מלמט, 'ממלכת דויד ושלמה - לתקומתה של מעצמה', שלושים שנות ארכיאולוגיה בארץ-ישראל (הכינוס הלי"ה לידיעת הארץ), ירושלים: 152-173.

משגב, גרפינקל וגנור 2009א'

ח' משגב, י' גרפינקל וס' גנור, 'האוסטרקון מחורבת קיאפה' ד' עמית, ג' ד' שטיבל וא' פלג-ברקת (עורכים), חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה ג', ירושלים: 111-123.

משגב ואחרים 2009ב'

H. Misgav Y. Garfinkel and S. Ganor, The Ostrakon, Y. Garfinkel and S. Ganor (eds.), *Khirbet Qeiyafa Vol. 1. Excavation Report 2007-2008*, Jerusalem: 243-257.

נחשוני 2009

פ' נחשוני, 'מקדש פלשתי בצפון-מערב הנגב', קדמוניות 42: 88-92.

סטייגר 2003

L. E. Stager, The Patrimonial Kingdom of Solomon, W. G. Dever, and S. Gitin, (eds.), *Symbiosis, Symbolism, and the Power of the Past: Canaan, Ancient Israel and their Neighbors from the Late Bronze Age through Roman Palaestina*, Winona Lake: 63-74.

פאוסט 2005

א. פאוסט, החברה הישראלית בתקופת המלוכה, מבט ארכיאולוגי, ירושלים.

פינקלשטיין 1990

I. Finkelstein, Excavations at Khirbet ed-Dawwara, An Iron Age Site Northeast of Jerusalem, *Tel Aviv* 17: 163-208.

פינקלשטיין 1996

I. Finkelstein, The Archaeology of the United Monarchy: an Alternative View, *Levant* 28:177-187.

פינקלשטיין ואחרים 2007

I. Finkelstein, Z. Herzog, L. Singer-Avitz and D. Ussishkin, Has King David's Palace in Jerusalem Been Found? *Tel Aviv* 34: 142-164.

קאנג וגרפינקל 2009א'

H.-G. Kang and Y. Garfinkel, The Early Iron Age II Pottery, Y. Garfinkel and S. Ganor (eds.), *Khirbet Qeiyafa Vol. 1. Excavation Report 2007–2008*, Jerusalem: 119-149. Jerusalem.

קאנג וגרפינקל 2009ב'

H.-G. Kang and Y. Garfinkel, Ashdod Ware I: Middle Philistine Decorated Ware, Y. Garfinkel and S. Ganor (eds.), *Khirbet Qeiyafa Vol. 1. Excavation Report 2007–2008*, Jerusalem: 151-160.

קהתי 2009

R. Kehati, The Faunal Assemblage, Y. Garfinkel and S. Ganor (eds.), *Khirbet Qeiyafa Vol. 1. Excavation Report 2007–2008*, Jerusalem: 201-208.

שילה 1978

Y. Shiloh, Elements in the Development of Town Planning in the Israelite City, *Israel Exploration Journal* 28: 36-51.

שרייבר 2003

N. Schreiber, *The Cypro-Phoenician Pottery of the Iron Age*, Leiden.

תומפסון 1992

T. L. Thompson, *Early History of the Israelite People from the Written and Archaeological Sources*, Leiden.

מקורות האיורים

כל האיורים המופיעים במאמר זה קשורים במחקר חורבת קיאפה, ומוצגים כאן באדיבות משלחת החפירות הנעשות מטעם המכון לארכיאולוגיה באוניברסיטה העברית של ירושלים.